

ЗА ШАРКАТА И ВАКСИНАЦИЯТА НА ДЕЦАТА В БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ ПРЕЗ XIX ВЕК

Ст. Кендерова

Наред с недостатъчно добре организираното здравеопазване, недостига на дипломирани лекари и ниската медицинска култура на населението, *честите епидемии* се посочват между основните причини за високата заболяемост и смъртност в българските земи в периода на османското владичество. Този кръг от проблеми е добре осъзнат от българските лекари, които насочват усилията си към популяризиране на хигиената и създаване на здравни навици у народа и повеждат откритата борба срещу невежеството и шарлатанството в медицината. Във възрожденския печат се появяват статии с медицинско съдържание, издават се и отделни книги по медицина [1].

От средата на XIX век нататък в Османската империя се предприемат сериозни стъпки за създаването на здравна администрация и здравно законодателство; налице са и първите санитарни мерки. Редица проблеми, свързани със здравето на населението, се решават от местните административно-управителни съвети на ниво *вилает* (регион), *санджак* (окръг, дн. област), *каза* (околия, дн. община) и град [2]. Така например, от съдържанието на заповед от 18.05.1875 г. на *вилаетското* управление в Русе, изпратена до окръжния управител на Търново и от там – препратена до околийския управител на Омуртаг [3], става ясно, че на някои места малките деца са ваксинирани против едра шарка [4] от бръснари (*бербери*) и акушерки [5]. Те обаче не са сведущи как точно трябва да се извърши самото действие. Ето защо са констатираны и смъртни случаи. С докладна записка на областния лекар в Русе се напомня и се забранява ваксинацията да се извършва от тези лица, тъй като не притежават диплома, нямат необходимите знания или пък уменията им не са потвърдени от местните лекари, каквито има във всяка околия. В заповедта се напомня също така да се стори необходимото, за да бъдат имунизирани неваксинираните до момента деца, „*тъй като сега е сезонът за имунизация*“ (ваксинацията на децата против едра шарка или вариола е извършвана през пролетта или есента).

Най-ранните сведения, почерпени от намерени папируси, свидетелстват за разпространение на вариолата в Централна Африка преди повече от 3000 години. Допуска се, че от там тя е пренесена на север и изток в континента. Значително по-късно, около 1400 г. преди н.е., болестта се появява в Индия, пренесена от Китай. В Европа тя е датирана през II век, когато е описана в трудовете на Гален. През VI век вече е разпространена в страните около Средиземно море. През VIII-IX в. се придвижва на север в Западна Европа.

В Арабския полуостров болестта се появява през IV век, а задълбоченото ѝ изучаване се предприема от лекари в Близкия изток няколко века по-късно. През VII век тя е достоверно описана от лекаря Арон, живял в Александрия. В края на IX век нейните признаци са описани от персийския лекар Мухаммад ибн Закарийа ар-Рази (поч. между 902 и 935). След около 100 години за първи път Ибн Сина (Авицена; поч. 1037) посочва, че болестта е заразна [6].

Ваксинацията против вариолата е първият пример в историята на медицината за предпазване от заразна болест по пътя на активна имунизация с жив отслабен вирус. За първи път способ за предотвратяване на болестта е приложен в Османската империя в началото на XVIII век, а оттам – през 1718 г. е пренесен във Великобритания от съпругата на посланика на тази страна в Истанбул Мери Монтегю [7]. Нейният съпруг представя този профилактичен способ и пише следното:

„Ще ви разкажа нещо, което ще ви накара да съжалявате, че не се намирате тук. Едрата шарка, която е така гибелна и така разпространена у нас, тук е свършено безвредна поради изнамирането на „присаждането“, както те го наричат. Съществува цяло съсловие от старци, които се занимават с тази операция всяка есен през септември, когато отминат големите горещини. Хората се уговарят дали някой от семейството е решил да си присади шарка; за тази цел се събират обикновено по 15-16 души. Старицата пристига с една орехова черупка, пълна с най-добрия вид едра шарка, и пита коя вена бихте искали да ви бъде отворена. Тя веднага отваря тази, която сте ѝ посочили, с голяма игла, като ви причинява болка, не по-голяма от одраскване, и слага във вената толкова, колкото може да се задържи на главичката на иглата ... Децата или младите пациенти играят заедно през цялото останало време на деня и се чувстват в отлично състояние до осмия ден. Тогави ги напада треската и те пазят леглото обикновено два дни, рядко три. По лицата им се появяват не повече от 20-30 пъпки, които никога не оставят белег, а след осем дни те се чувстват добре, както преди болестта. ... Няма случай на умрял от това. Може да бъдете сигурни в безопасността на този опит, тъй като аз имам намерение да го изпробвам върху малкия си син“ [8].

Разказът на посланик Монтегю фактически предшества официалното откритие на английския лекар Едуард Дженер (1749-1823) на противовариолната ваксина през 1796 г. [9] Любопитни данни по повод на това откритие са публикувани доста по-късно във вестник „Източно време“ („*The Levant Times*“) в статията „За присаждането (ваксината)“ (VI, 13, 6.04.1874) [10]:

„Много са почуди той, като съгледа един ден, че някои хора, на които работата беше да гледат и да доят кравите, които бяха ударени от болестта, която е позната в Англия с името *cow-rox*, не изваждаха сипаничеви пъпчици, когато ги боляеха. От него час, на Женера му доде на ум да болесва хората на веке с сипанчев гной, а с гной, земен от кравите, които са ударени от болестта на *cow-rox*...

Решителния опит обаче бил опита, правен на 2/14 мая 1796, забележителна дата за цялата човештина. Него ден Женер отбрал едно дете на 8 години и го пресади с ваксината; след малко време на два пъти той пресади същото дете с сипанчев гной, от който нищо не станало на детето...

Това пресаждане произвело една истинска революция в начина за предпазването на света от страшната болест. Това пресаждане са възприели в Европа с възхищение от признателност... Нека кажем още за чест на испанския крал, Карл IV, че той заповеда, щото една фрегата да обиколи целия свет и да занесе ползата от този спасителен цер на всички народи по света. Нема пример в историята дето да са е разпространило с толкова голема бързина едно откритие, колкото това“.

Първите, все още стихийно организирани, опити за профилактика на вариолата започват през XIX век. През 1845 г. в Медицинското училище в Галата Сарай са изготвени 48 000 капки гной и са ваксинирани 15 000 души от Видинска област. През 1848 г. се съобщава за ваксинирането на 12 000 деца, свързано с пътуването на султана по българските земи, където едрата шарка е широко разпространена [11]. Ваксинацията е включена в задължението на лечители и дипломирани лекари. До Освобождението обаче тя не е задължи-

телна и малко хора осъзнават нейната полза. В по-систематизиран начин прилагането ѝ в българските земи започва в първите години след Освобождението [12].

Поради неспазване на хигиенните изисквания по време на нейното извършване, често пъти се развиват вторични инфекции или се пренасят други заразни болести. От тук идва недоверито на населението към този акт и нежеланието му да се ваксинира. Като причина за отбягване на ваксинацията се посочват и ниската грамотност и култура на една част от него, както и причини от религиозен характер. Така например, сред мюсюлманите (турци, българи мюсюлмани и цигани) се шири мнението, че който боледува от тази болест отива в рая. Посочва се 105-та глава (*сура*) от Корана, като се приема, че там е отбелязана вариолата и „поради ужасните размери на върлуването ѝ в Мохамедово време, това отблъскване е дегенерирало сред невежата маса във върването, че който боледува от вариола, отива в рая“. Ето защо мюсюлманите дори с радост посрещат заболяването и укриват от ваксинация децата, жените и болните, а ако бъдат ваксинирани, то тогава прилагат всякакви средства, за да не хванат ваксинацията [13].

Цитираната 105-та *сура* от Корана, наименована „Слонът“, е посветена на похода на етиопския (или абисинския) цар Абраха ал-Ашрам, опитал се да разруши храма „Кааба“ в Мека (Саудитска Арабия), смятан за светилище още в доислямския период от живота на арабите. Според превода на Корана на български език, направен от проф. Цв. Теофанов, съдържанието на *сурата* е следното [14]:

“1. Не видя ли [о, Мухаммад] как постъпи твоят господар с владетелите на слона?

2. Не превърна ли Той коварството им в заблуда?

3. И изпрати срещу тях ята от птици,

4. които ги замеряха с камъни от печена глина.

5. И ги стори да приличат на проядени листа.”

В превода, направен под ръководството на Недим Генчев, последното, 5-то знамение (или *айет*), е отразено по следния начин: „И ги направи на продупчени листа“ [15]. И в двата случая обаче отсъства тълкувание на израза „продупчени“ или „продупчени листа“.

В пояснението, което съпровожда превода на руския арабист акад. И. Юл. Крачковски: „5. И сдедал Он их точно нива со съеденными зернами“, се посочва, че знаменieto се обяснява с вариола (*оспа*), като са цитирани автори, които имат предвид и появата на болестта в Арабия [16]. Към превода на Корана, осъществен от фондация „Ахмадия“ [17], също се заявява, че болестта, унищожила войската на Абраха, е едра шарка в особено силна епидемична форма.

Всъщност, думата „вариола“ не се среща никъде в Корана [18]. Тя фигурира единствено в тълкуванията на знаменieto, в което е отразен походът към Мека на етиопския цар Абраха ал-Ашрам, който в онзи момент владее и Йемен. Неговата войска е съпроводжана от един или повече слона, които поразяват въображението на жителите на Мека до такава степен, че наричат похода „година на слона“ и от този момент нататък започват да датират събитията, като случили се станали „до слона“ или „след слона“ (оттук и наименованието на *сурата* „Слонът“).

Според мюсюлманската историография това се случва през 570 г. (или не по-късно от тази дата), т.е. в годината, когато е роден и самият пророк Мухаммад. В желанието си да подчини на своето влияние и Западна Арабия, етиопският управител се съюзява с други южноарабски племена и се приближава към Мекка. Населението на града се разбягва, остават единствено Абд ал-Муталиб ибн Хишам, дядо на Мухаммад, и няколко други видни меканци, вероятно, за да преговарят с етиопците. Съдбата на Мека е решена от факта, че част от племената, взели участие в похода, отказват да

стъпят на свещената територия с оръжие в ръка, а в етиопския отряд започва епидемия [19].

Съгласно текста на Корана, както вече посочихме по-горе, отрядът е замерян с камъни, хвърляни върху него от птици, които Аллах изпраща, за да защитят светинята. В един от най-авторитетните коментари на свещения текст, този на Фахр ад-Дин ар-Рази (поч. 1209), се казва, че „всяка птица е убивала, като е носила по три камъка – един в човката и два в краката си. Всеки камък е убивал човека, чието име е било написано върху него...“ [20].

Авторът обаче разкрива и втора причина за поражението на неприятелския отряд, като този път се позовава на Ибн Аббас (поч. 687-688), първи братовчед на Пророка и един от авторитетите в тълкуването на Корана, който казва: „на всекиго кожата се покори с мехури и го порази шарката“.

Това именно събитие намира място в 105-та *сура* от Корана. Както стана ясно, някои негови изследователи, преводачи и коментатори тълкуват крайния резултат от битката с факта, че именно етиопската и неприятелска за мюсюлманите войска е нападната от епидемия от едра шарка.

Съхранената до днес документация показва, че в продължение на около 30 години до началото на Руско-турската война 1877-1878 г. на различни места в българските и съседните земи тази болест върлува и взема жертви. Така от писмо от 7.04.1849 г., изпратено от д-р Стоян Чомаков от Пловдив, става ясно, че в града има заболявания от шарка [21]. За избухнала епидемия от тази болест през 1856 г. в околностите на град Струга (Македония) свидетелства писмо от д-р Анастасиос К. Серезли до д-р Константинос А. Робев в Битоля, с което моли за ваксина и хирургически инструменти. Друго лице от същата фамилия – Ангел Робев от Охрид съобщава на 17.03.1856 г., че Хрисанта Робева е болна от едра шарка. На 12.08.1864 г. д-р Вичо Панов пише от Браила, че в Лом 1000 души са починали от тифус, *сипаница* и дизентерия. Година и половина по-късно, на 18.03.1866 г., д-р Иван Селимински, главен лекар на Болградски окръг, докладва на Главната санитарна дирекция в Букурещ, че всички деца са обхванати за ваксиниране и шарката вече няма епидемичен характер [22]. За епидемия от *сипаница* по децата в Пловдив свидетелства писмо на Николай В. Чалики от 6.03.1872 г. до д-р Георги Вълкович в Истанбул [23].

Две години по-късно в изложение, изпратено от Тулча до *вилаетското* управление в Русе, се констатира, че във Влашко и Молдова шарката (*чичек илети*) се е появила в доста силна форма. За да се вземат предпазни мерки, започва ваксинация на децата от областния лекар. Много мюсюлмански и християнски деца в Тулча са вече ваксинирани, като за целта в околията са изпратени специални инструменти (*калеме*) [24].

Заинтересованост във връзка с появили се дизентерия (*канлъ исхал*) и *дребна шарка* (*къзамък*) сред някои деца в Котел личи и в писмо от 02.09.1875 г., изпратено от окръжното управление в Търново до околийското управление на Омуртаг. За да може да се реагира на появилата се болест и излекуват заболелите, областният лекар на Търново Стани ефенди е взел нужните лекарства и ги е изпратил на място [25]. В друго писмо, този път от 09.06.1876 г. и изпратено до околийския управител на Пазарджък (Добрич), се отбелязва, че лекар е извършил в 35 села ваксинация срещу шарка (*чичек илети*), появила се сред децата в Пазарджък. Тъй като сега в околията няма шарка, ваксинацията е преустановена [26].

През 1877 г. вариолата все още взема жертви сред децата. В писмо от 22.11.1877 г., изпратено от с. Бохот (Плевенско) от Петър В. Оджаков, се съобщава, че много български жени умират от дизентерия, а децата – от *вариола*. Всеки ден погребват по 4-5 души. Детето на хазайката му, което е

на 4-5 седмици, е починало от вариола [27].

В литературата по този въпрос се посочва, че епидемиите са по-силно разпространени сред мюсюлманското население [28]. Това се подчертава и в документ, издаден след 1866 г. [29]. В него се обръща внимание на необходимостта да бъдат взети мерки срещу болести, които се появяват понякога, и се допълва, че във всеки район (*мемлекет*) са налице лекари, чиято служба е посветена на здравето на хората. Неотдавна в град Търговище и селата се е появила болестта шарка (*чичек илети*), за което веднага е докладвано. Докато на място пристигне лекар и лице, което да извърши ваксинация с цел отстраняване на болестта, вече 78 неваксинирани деца са се простили с живота си.

Вариолата не подминава и децата на черкезките преселници. Освен в архивните документи напомняне за необходимостта от своевременното им ваксиниране се съдържа и в дописка, публикувана във *вилаетския вестник „Дунав“* („Туна“; брой 10 от 5.05.1865 г.) по повод създаването на специални болници за преселниците [30]:

„Додето са изправят тия болници, докторити на преселниците, за да не стоят празни, колкото за сега ще обикалят селата да бележат децата на преселниците и на техните жители, на които родителите са съгласни, и със тоя начин колкото е възможно да гледат болнати преселници. Тия доктори требувае да са определят и испратят защото изкуството изискува цото бележванието да става пролетно време“.

Според документ, също от третата четвърт на XIX век, бившият аптекар на Софийската болница за бедни и преселници (*Гуреба хастаханеси*) Анастаси ефенди е изпратил молба да му бъде разрешено да ваксинира децата от *вилаета* срещу шарка (*чичек илети*). От страна на Здравната комисия е потвърдена способността му да извършва тази манипулация [31]. Подобно е и писмо от Русе от 15.03.1874 г. по повод предстояща ваксинация в Силистренско. Със знанието на Комисията за преселници от областната аптека в Русе са изпратени 5 броя ножчета (*ашъ калем*) [32].

Представените в настоящата разработка документи свидетелстват, че една от задачите на местната административна власт е предпазване на населението от разпространението на болести и епидемии и предприемане на бързи мерки за тяхното ликвидиране, там където те вече са факт. В това отношение особено активна роля играят и медицинските кадри, а както става ясно от изворите, във всяка околия е налице подготвен лекар. Те са тези, които трябва да спрат самозваните лечители, да отидат бързо на място и да подсигурят необходимите лекарства и инструменти за ваксиниране. В каква степен обаче напътстванията на административната власт са изпълнявани и до колко бързо е предотвратявано по-нататъшното разпространение на заразните болести, от разгледаните тук документи не става напълно ясно. Това е въпрос, който се отнася до състоянието на здравното дело в българските земи в навечерието на Освобождението, а правилният и точен отговор изисква да бъдат привлечени още извори.

Бележки

1. Големанов Хр., Възрожденска медицинска книжнина. С., 1964; История на медицината в България. Под ред. на проф. д-р Вера Павлова. С., 1980; Стефанов, В. Българска медицина през Възраждането. Биографии и трудове на бележити medici. С., 1980, 79-86; Кендерова, Ст. Българските лекари през XIX в. Приноси в европейската медицинска наука и книжовна дейност по опазване здравето на населението. Библиотека, 5, 2016, 66-77; Kenderova, St. Construire une nation saine et vigoureuse: les médecins bulgares au XIXe siècle. In: Médecins et ingénieurs ottomans à l'âge des nationalismes. Sous la direction de M. Anastassiadou-Dumont. Paris, 2003, 185-206.
2. Мутафов С.С., Начало на организираната санитарно-противоепидемична дейност на лекарите в българските земи. Хигиена, епидемиология и микробиология, 6, 1959, 53-60; История на медицината..., цит. съч., с. 108; Кендерова, Ст. Мерки на административната власт срещу разпространението на болести и епидемии в Търговище и региона. Известия на Исторически музей – Търговище. т. II., 2009, 99-107.

3. Национална библиотека “Св. Св. Кирил и Методий” (НБКМ), отдел „Ориенталски сбирки“ (Ор. отд.), Фонд 182, а.е. 693. Допускаме, че заповедта е разпратена и до останалите окръжни центрове, които от своя страна са уведомили подведомствените им околийски управления и по този начин съдържанието ѝ е разгласено навсякъде из вилаета.
4. В документа е използвана арабската по произход дума „джерери“, която означава „шарка“, „сипаница“, „вариола“v. Самото действие „ваксиниране“ е изразено веднъж чрез две арабски думи – „телких-и джерери“ и втори път чрез турската „ашъ“, от която произхожда и наименованието за лицето, което ваксинира – „ашъджъ“. Първото значение на тези думи е „присад“, „присаждане“ (присаждам дървета). От тук идва и турският глагол „ашъламак“ (видоизменен на български език – ашладисвам) – присаждам, ваксинирам. Речниците от епохата дават и значението „присаждам шарка“. Тилков, Ст. Малък турско-български речник. Солун, 1896, с. 33; Samy-Bey Frachery, Ch. Dictionnaire Turc-Français. Constantinople, 1885, p. 20, 21.
5. За народни методи и обичаи, практикувани против шарката, вж Българска народна медицина. Енциклопедия. Второ прераб. и допълн. изд. Състав. и обща редакция Минчо Георгиев. С., 2013, 539-541.
6. Дубровинский, С. Б. Оспа и оспопрививание. Москва, 1964, 5-10.
7. Ганчева, Цв. Вариола. С., 1976, с. 50.
8. Публ. в: Румелийски делници и празници през XVIII в. С., 1978, 240-1
9. За първи път ваксинация е извършена през 1796 г. от английския лекар Едуард Дженер. Скоро методът му става известен в целия свят и се прилагал с успех във Великобритания и в други страни на Европа и Америка. Първата ваксинация в Русия е реализирана през 1801 г., а през 1810 г. Наполеон издава заповед за задължителна ваксинация на френската армия. Вж История на медицината, цит. съч., с. 52.
10. Вестникът, както и посоченият по-долу в-к „Дунав“, са дигитализирани и могат да бъдат ползвани на сайта на Национал. библиотека.
11. История на медицината, цит. съч., с. 82-83.
12. Докторов Хр., Вариолата и нейната профилактика в България. С., 1908, с. 53.
13. Упорство по религиозни причини оказват и староверците, населяващи предимно с. Татарица (Силистренско). Суеверия по отношение на болестта се срещат и при основната християнска маса. По-подробно, вж Докторов, Хр. Вариолата..., цит. съч., с. 53-55.
14. Превод на Свещения Коран. Прев. от арабския оригинал Цв. Теофанов. [Кувейт], 1997, с. 600.
15. Свещен Коран и неговият превод на български език. Превод от кол. с ръковод. Хаджи д-р Недим Хафъз Ибрахим Генджев. С., 1993, с. 600.
16. Коран. Превод и коментари, И. Крачковско, М., 1986, с. 508, 653
17. Свещеният Коран. Арабски текст с български превод. Публ. под покровителството на Хазрат Мирза Тахир Ахмад, Четвърти халиф на Обетования месия и Глава на Ахмадийското движение в исляма. [Лондон], 1991, 1090-1091.
18. Сравнението е направено по справочник, който включва всички думи, срещани в Корана. Вж Abd al-Baqi, Muhammad Fuad, Al-Mu'jam al-mufahris li-alfaz al-Qur'an al-karim. Al-Qism I-II. Bayrut, 1945.
19. Большаков О.Г., История Халифата. I. Ислам в Аравии 570-633. Москва, 1989, 56-57.
20. Ar-Razi, Fahr ad-Din. At-Tafsir al-kabir. T. VIII. Istanbul, 1308 (1892-1893), p. 687.
21. Томова, Д. Опис на документи за здравното дело и здравеопазването, запазени в Българския исторически архив на Народната библиотека. I. (до 1878 г.). С., 1986, № 49.
22. Там, № 128, 129, 347, 475.
23. Томова, Д. Опис на документи..., цит. съч., № 655.
24. НБКМ, Ор. отд., Ф. 169, а.е. 3053.
25. НБКМ, Ор. отд., Фонд 182, а.е. 694.
26. НБКМ, Ор. отд., Пд XIX 1/62.
27. Томова, Д. Опис на документи..., цит. съч., № 967.
28. Тянев, Д. Вариолата в Русенски окръг през 1907-08 г. С., 1908; Докторов, Хр. Вариолата..., цит. съч., с. 3-4.
29. НБКМ, Ор. отд., Кг 3/1, л. 2а.
30. Става въпрос за Болниците за бедни и преселници, създадени в Дунавския вилает. Повече за тях вж Кендерова, Ст. Болници за бедни и преселници в Дунавския вилает. Ежедневна и ежемесечна статистика. С., 2015; същата, Болници за бедни и преселници в Дунавския вилает – Социална медицина, 4, 2015, 41-44.
31. НБКМ, Ор. отд., Сф 2/114.
32. НБКМ, Ор. отд., Ф. 119, а.е. 1280.

Автор

Проф. д-р Стоянка Кендерова завършва турска филология в СУ „Св. Климент Охридски“, архивист в „Ориенталски сбирки“ при Националната библиотека. Каталогизира арабски и османотурски ръкописни книги и обработва документи на тези езици. Зачитава докторат в Института за източни ръкописи в Санкт Петербург и втори докторат – в Университета в Страсбург. Работи в областта на източната палеография, кодикология и дипломатика, средновековна арабска историческа и географска литература, история на медицината в Османската империя и османотурски извори за българската история.

